

SOCIOLOGICKÝ VÝZKUM VÝCHOVY A VZDĚLÁNÍ

U NÁS A V ZAHRANIČÍ

Miloš STANĚK

Ústav pedagogických a psychologických výzkumů,
Pedagogická fakulta UK, Praha

Úvod

Výchova a vzdělání jsou neodmyslitelnou konstitutivní součástí společenského systému a plní v něm řadu funkcí. Na druhé straně společenský systém a společnost jako celek ovlivňují vstupy, proces a výstupy edukačního procesu do té míry, že - uvažujeme-li o minulosti, přítomnosti či budoucnosti výchovy a vzdělání - musíme mít stále na zřeteli společenské souvislosti, v nichž se daný vzdělávací systém nachází, musíme edukaci chápat jako součást konkrétní historické společnosti. Zvláště nyní, kdy diskutujeme o transformaci vzdělávacího systému, měli bychom tuto transformaci chápat jako součást širšího procesu, procesu přeměny společnosti, většiny jejích institucí, myšlení, hodnot, morálky, sociální struktury a všech dalších složek utvářejících organismus společnosti.

Poznání jednotlivých prvků, vztahů a procesů ve společnosti nám nabízí sociologie, věda ne vždy a všemi oblíbená, protože popisuje a analyzuje současný, ne za všech okolností radostný, stav společnosti. Je pochopitelné, že sociologie se při analýze soudobé společnosti nemůže vyhnout reflexi výchovy a vzdělání, jejích trendů, konfliktů, procesů i funkcí ve společnosti, protože škola je institucí především společenskou, společností vytvořenou, a procesy probíhající ve škole jsou rovněž především společenské. Zkoumání edukace a její institucionalizované podoby - školní výchovy a vzdělání - je proto nedílnou součástí většiny sociologických teorií i velkého počtu empirických výzkumů. Z oblasti sociologie se vydělil speciální (aplikovaný) obor sociologie výchovy a vzdělání, který měl a má velký vliv na pedagogiku, pedagogický výzkum a jejich metodologii a jehož výsledky jsou pedagogickými výzkumníky v zahraničí využívány při analýze činitelů procesů probíhajících ve škole či odehrávajících se v prostředí, ve kterém se škola nachází, i ke zjišťování příčin různých jevů školního života. Výsledky sociologických analýz společnosti i edukace by proto měly být důležitým zdrojem inspirace i pro tvorbu cílů a prostředků školního vzdělávání u nás i pro pedagogický výzkum.

Má současný český sociologický výzkum co nabídnout pedagogice?

Sociologie u nás byla po dlouhá poválečná desetiletí považována za "buržoázní pavědu", protože o pravdivé poznání společenské reality nebyl politický zájem. Po roce 1989 naopak bylo profesní označení "sociolog" skloňováno ve všech pádech, sociologové byli častými hosty besed a diskusí o aktuálních problémech společnosti a sociologie prožívala renesanci. Aby uspokojili tuto náhlou objednávku, věnovali se sociologové zejména zkoumání

politických problémů spjatých s bouřlivostí doby a s problémy vytváření občanské a demokratické pluralitní společnosti ekonomicky založené na tržním hospodářství. Postupně se však začal okruh jejich zájmů, společně s narůstajícími problémy, rozšiřovat o další otázky tak, že dnes máme k dispozici relativně široké spektrum sociologických výzkumů nejrůznějších zaměření, včetně výzkumů buď přímo analyzujících procesy výchovy a vzdělání, nebo k těmto procesům se těsně vázících.

Odpověď na otázku v názvu této kapitoly dává tabulka č.1 (na následující straně), která nabízí srovnání tématického zaměření sociologických výzkumů souvisejících s výchovou a vzděláním u nás a v zahraničí rozčleněných podle obecného pohledu sociologie na funkce edukace ve společnosti, který je teoretickým východiskem empirických výzkumů. Údaje o výzkumech u nás byly vybrány ze statí a výzkumů publikovaných naším Sociologickým časopisem a Sociologickými aktualitami v letech 1991 a 1992 a z některých informací autora.

Tabulka č.1: Sociologický výzkum výchovy a vzdělání u nás a v zahraničí

Obecná koncepce edukace v sociologii	Témata výzkumů v zahraničí	Sociologické výzkumy u nás (1991,1992)
<u>Edukace jako činitel sociální reprodukce</u> - reprodukuje soc. vztahy a soc. řád, utváří a reprodukuje hodnoty - hl. funkce: socializace, akulturace, distribuce dětí do spol. vrstev, vytváří soc. strukturu	Výzkumy vztahů: - soc.struktura vs. vzdělávání, - hodnotová orientace vs. vzdělávání - společenská instituce vs. vzdělávání Výzkumy socializace ve škole, výzkumy školských systémů.	Vzdělanostní stratifikace.¹ Vliv schopností a původu na vzděl. aspirace.² Hodnotové orientace mládeže 16 - 25 let.³ Soc. struktura, soc. stratifikace, soc. statusové skupiny.⁴
<u>Edukace jako způsob komunikace</u> - učí žáky komunikovat a žít v moderním světě - zároveň je určitým způsobem komunikace, který má specifický cíl (nejrozšířenější pojetí edukace v učebnicích sociologie)	Výzkumy školské politiky, cílů výchovy a vzdělání ve vztahu ke kompetencím moderního člověka, vztahů kurikula a společnosti, komunikativních dovedností a vzdělávání. Srovnávací výzkumy školských systémů v různých společnostech.	Výzkumy vztahů mezi generacemi a mezigenerační komunikace.⁵ Výzkumy charakteru mladé generace.⁵ Postoje veřejnosti ke školství.⁶ Úvahy o úloze vzdělání a školské politice.⁷
<u>Edukace jako ekonomický činitel</u> - distribuuje děti do povolání - umožňuje socioprofesi mobilitu - zkvalitňuje lidský potenciál, je součástí koncepce tzv. lidských zdrojů - vzděl. instituce jsou součástí ek. systému	Výzkumy socioprofesi mobility, trhu práce a jeho požadavků, uplatnění absolventů škol, podílu vzdělání na rozvoji lidského potenciálu, managementu vzdělávacích institucí.	Socioprofesi mobilita.⁸ Náklady rodin na vzdělání.⁹ Práce, vzdělání, seberealizace.¹⁰ Analýzy zaměstnanosti.¹¹ Soc. efekty transformace.¹² Lidský kapitál.¹³ Výzkumy trhu práce.¹⁴ Management.¹⁵
<u>Zaměření sociologie na soc. procesy ve třídě, škole a rodině</u> (sociologie výchovy a vzdělání)	Výzkumy soc. původu, dispozic, přístupu ke vzdělání, školní úspěšnosti, profesního postavení učitele a dalších jevů	Nerovnost vzdělávacích šancí.¹⁶ Výzkumy VŠ, studentů a vědy.¹⁷

Porovnáme-li četnost výzkumů u nás a v zahraničí, je na první pohled zřejmé, že zatímco v zahraničí převažují sociologické výzkumy založené na chápání výchovy a vzdělání jako součástí komunikace, u nás jsou početnější výzkumy vycházející z tvrzení, že edukace je především částí ekonomického systému a výrazně ovlivňuje ekonomickou prosperitu. Tato skutečnost v nás na jedné straně může vyvolávat negativní pocity, že "nejsme na úrovni výzkumů v zahraničí", na druhé straně však argumenty, které ve statích a výzkumných zprávách nalezneme, nám mohou pomoci při obhajobě školství proti jeho pragmatickému odsouvání, jehož jsme dnes často svědky. Sociologové se tak angažují konkrétními argumenty tam, kde se pedagogický výzkum spoléhá na obecná a humanistická tvrzení, která však v konfrontaci se současným ekonomickým stavem naší země a problémy transformace ekonomiky nemají mnoho šancí uspět proti exaktní ekonomické argumentaci.

Přesto je možné sledovat v zájmu sociologů o zkoumání edukace a jejich funkcí ve společnosti určitý posun. Zatímco v roce 1991 jednoznačně převládal zájem o ekonomické aspekty výchovy a vzdělání ve společnosti, v roce 1992 se častěji objevují výzkumy vlivů školy na sociální strukturu, stratifikaci sociálních skupin a sociální reprodukci jako takovou, které jsou v zahraničí velmi frekventované. V aktuálních zprávách pro sociology pak nalézáme úvahy a stati o úloze vzdělanců, vědy, výzkumu, školství, o studiu na vysokých školách apod.

Tabulka č.1 také ukazuje slabá místa sociologického výzkumu a témata, která prozatím u nás zůstávají nezkoumána, což je na škodu sociologie i výchovy a vzdělání. Zejména jde o soustavné sledování školské politiky, o účast sociologů na tvorbě cílů a kurikula naší školy, o sledování problémů vztahu médií a vzdělávání a o bezprostřední sociologické výzkumy přímo ve školách, ať již jde o sledování procesů ve třídách, profesí učitele či management školských institucí. Jistou nevýhodou dalšího rozvoje sociologického zkoumání výchovy a vzdělání (toto platí však obecně o celém sociologickém výzkumu) je odliv kvalitních výzkumníků-sociologů do oblasti praktického užití sociologie v ekonomické sféře (např. různé poradenské, reklamní, marketingové a manažerské agentury), která zatím neprojevuje velký zájem o poznání výchovy a vzdělání, o úroveň absolventů škol a o ovlivňování kurikula budoucích pracovníků firem a organizací.

Sociologie přesto věnuje otázkám výchovy a vzdělání relativně velkou pozornost. Ze statí a výzkumů publikovaných v letech 1991-92 bylo 18% buď přímo věnováno výchovným jevům, nebo s problémy výchovy a vzdělání bezprostředně souviselo. Uvážíme-li, že vedle obecně sociologických a metodologických témat existuje dalších několik desítek "aplikovaných" sociologií (např. města, vesnice, managementu, armády, aj.), pak máme k dispozici doklad o tom, že sociologové považují oblast výchovy a vzdělání za velmi důležitou a nabízejí širokou škálu výzkumů, které lze použít a dále rozvinout v rámci pedagogického výzkumu.

Má náš pedagogický výzkum zájem o využití sociologických poznatků?

Otázku v názvu této části považuji pro další vývoj našeho školství a jeho transformaci za velmi důležitou. Jakákoliv reforma - byť by byla připravena podle nejlepšího našeho či zahraničního vzoru - nemůže uspět bez respektu k sociálním jevům a procesům, které se odehrávají či které se pravděpodobně budou odehrávat ve společnosti. Proto dnešní diskuse o obnově našeho školství, o novém kurikulu, standardech atd. musejí přinejmenším brát v úvahu poznání soudobé společnosti a určitou vizi perspektivních a alternativních trendů vývoje problémů, na které má výchova a vzdělání vliv, či které mají vliv na ni. Odpovědi na základní otázky školské reformy - tj. jaké jsou funkce školy ve společnosti a které cíle má škola sledovat - které je třeba zodpovědět před tvorbou a zaváděním nových osnov či nového školského systému, je proto nutné hledat v důkladné analýze vývoje vědomí a myšlení společnosti, vývoje sociální struktury a dalších zákonitostí vývoje svobodné společnosti. Jen tak lze kupříkladu vysvětlit současný, a učiteli reflektovaný, klesající zájem žáků celé řady základních škol o výuku cizích jazyků, jehož příčiny - po počátečním rozkvětu nabídky i poptávky - musíme hledat v širších společenských souvislostech, než jsou procesy odehrávající se ve třídě. (Rodiče a žáci patrně nevidí bezprostřední vazbu školního vzdělávání a trhu práce. Analýza požadavků českých firem na uchazeče o zaměstnání totiž ukazuje, že požadavky na institucionalizované vzdělání stvrzené vysvědčením jsou méně časté než požadavky na zkušenosti v oboru či obecně lidské vlastnosti.) Byť se, doufejme, jedná o dočasný jev, je nutné jej vnímat a přizpůsobit mu i kroky transformace školy.

Žel zájem pedagogů a pedagogického výzkumu o exaktní analýzy společenských souvislostí školní výchovy a vzdělání, které nabízí sociologické výzkumy, je velmi malý. Jako ilustrativní příklad jsem zvolil statí ve třech posledních ročnících časopisu *Pedagogika*, v nichž jsem sledoval výskyt článků zabývajících se sociálními kontexty výchovy a vzdělání a využití sociologických prací (citace, odkazy, recenze).

Výsledky ukazují tabulky č.2 a 3:

Tabulka č.2: Časopis *Pedagogika* - výskyt článků zabývajících se sociálními aspekty edukace

Rok	Celkem statí	Statí o soc. aspektech edukace	%
1 990	45	10	22
1 991	51	9 (3 zahr. autoři)	17
1 992	24	3 (1 zahr. autor)	12

Tabulka č.3: Využití sociologických prací ve statích časopisu

Pedagogika (kromě zahraničních autorů)

Rok	Celkem odkazů	Odkazy na soc. práce	Celkem recenzí	Recenze soc. prací
1 990	826	104 (12%)	28	6 (21%)
1 991	480	85 (18%)	21	4 (19%)
1 992	530	63 (12%)	29	1 (3%)

Na první pohled nedokládají uvedená čísla tvrzení, že pedagogický výzkum má o sociologické aspekty a analýzy výchovy a vzdělání malý zájem, zvláště uvážíme-li multidisciplinárnost reflexe výchovy a vzdělání. Kvantitativní údaje je však nutné posuzovat v souvislosti s tématickým zaměřením, které bylo ve statích nejvíce popisováno a zkoumáno. V roce 1990 se nejvíce statí, o nichž lze říci, že zvažují sociální aspekty vzdělání, zabývalo problémem negramotnosti ve světě, rozvojem vzdělání, výchovného působení školy a rodiny při tvorbě hodnotové orientace dětí, národnostním vědomím mládeže, hodnotovou orientací žáků a řízením škol. V roce 1991 šlo o otázky postojů učitelů, kulturní participace dětí, charakteru současné mládeže a různých skupin mládeže (hnutí punk a skinheads), mezigenerační vztahy, práva dětí, řízení školy a několik prvních analýz reformy našeho školství, které pak v roce 1992 převažovaly. Je přitom s podivem, že narůstající množství článků zabývajících se sociálními a dalšími aspekty reformy školy v letech 1991-92 bylo provázeno klesajícím zájmem autorů o využívání výsledků sociologických výzkumů. Připočteme-li k této skutečnosti i fakt, že drtivá většina sociálních kontextů výchovy a vzdělání je zmiňována ve velmi obecné rovině, bez odkazů k výsledkům sociologických výzkumů a bez konkrétních údajů a že argumentace je vedena spíše ve stylu proklamací než opodstatněných tvrzení, je třeba si přiznat, že pedagogický výzkum nedostatečně využívá výsledků sociologických výzkumů. Jakoby výchovné jevy a reforma školy byly uzavřenou částí společnosti bez vazeb na okolní svět, o čemž svědčí i velký zájem pedagogických výzkumníků o témata historická a o psychologické zkoumání procesů ve třídě. Nejde mi přitom v žádném případě o větší využívání sociologických výzkumů na úkor pedagogické psychologie, ale o to, aby zásadní otázky transformace byly zvažovány s náležitým respektem ke společenské realitě a zjištěným faktům o této realitě. Sporadické citace sociologických prací se totiž většinou týkají metodologie společenských věd, zejména kvalitativního výzkumu, a čerpají především ze zahraničních metodologických zdrojů. Naše konkrétní sociologické výzkumy uvádějí pouze tři statí!

Nedostatečné využití poznatků o společenských jevech pak vede k tomu, že řada problémů výchovy a vzdělání, s nimiž se lze v praxi setkat, zůstává pedagogickým výzkumem nepovšimnuta či nedostatečně vysvětlena, ačkoliv učitelé a školní praxe je považují za velmi důležité, potřebují jejich vysvětlení a určitý návod na jejich řešení.

Potěšitelná je však skutečnost, že zájem o sociální aspekty edukace se postupně přesouvá od témat, která jsou spíše exkluzivní (např. vztah hodnotové orientace a umělecké výchovy), k tématům, která souvisejí s nejožehavějšími otázkami současného školství, reformou školy a životem hlavních aktérů školního života (žáků, učitelů, rodičů a řídicích pracovníků). Pedagogické výzkumy v této oblasti do značné míry suplují úlohu chybějících sociologických analýz procesů ve třídě, škole a rodině, jejichž nedostatek jsem již uváděl dříve. Nicméně, stále klesající zájem o konkrétní sociologické poznatky je v souvislosti s připravovanou transformací školy alarmující.

Která témata z našich i zahraničních sociologických výzkumů by nás měla zajímat vzhledem k transformaci společnosti i školy?

Transformace školy neprobíhá izolovaně od ostatních společenských procesů, jimiž v současné době naše země prochází. Sociologická teorie v zahraničí dospěla k názoru, že edukace je součástí komunikace mezi lidmi a že občany vybavuje potřebnými kompetencemi pro aktivní účast na sociální komunikaci ve společnosti. Při řešení současných problémů školství se toto pojetí může zdát velmi nadnesené, avšak musíme zvážit, že současní žáci základních škol ukončí svou vzdělávací dráhu za 10 a více let, kdy - doufejme - bude naše společnost rozvinutější a přinejmenším bude dosahovat dnešní úrovně vyspělých zemí. Dnešní i budoucí žáci budou tedy žít a uplatňovat své vzdělání ve společnosti, která bude komunikativní dovednosti a práci s informacemi od svých členů vyžadovat.

Co bychom tedy měli v souvislosti s transformací školy zkoumat z pohledu sociologie i pedagogiky především:

- a) dnešní stav společnosti, zejména jací jsou současní žáci, učitelé, rodiny i společnost, jakými opatřeními je možno stimulovat vývoj společnosti v oblasti vzdělání a která opatření jsou jednotliví aktéři schopni a ochotni akceptovat,
- b) sociální procesy, kterými musí naše společnost projít od současného stavu ke stavu budoucímu (např. změny sociální struktury, profilace sociálních skupin aj.), která opatření v oblasti školství budou tyto procesy stimulovat či brzdit jejich negativní dopady a jaké budou důsledky těchto procesů na oblast výchovy a vzdělání,
- c) stav společnosti v horizontu minimálně 10 let, její sociální, ekonomickou i technologickou vyspělost.

Další rozvinutí těchto otázek a konkrétní odpovědi na ně můžeme ve velké míře dostat právě od sociologických výzkumů, jejichž větší využívání je podmínkou rozvoje pedagogického výzkumu i školství u nás.

Poznámky k tabulce č.1:

1. Matějů, P.: Vzdělanostní stratifikace v Československu v komparativní analýze. Sociologický časopis, 27,1991, č.3, s.319.
2. Matějů, P.- Řeháková, B.: Úloha mentálních schopností a sociálního původu na formování vzdělanostních aspirací. Sociologický časopis, 28, 1992, č.5, s.613.

3. a) Slejška, D.: Hodnotová orientace mládeže. Praha, SÚČSAV 1991.
- b) Vlachová, M. a kol.: Hodnotová orientace mládeže 16-25 let. Praha, VÚSV 1991.
4. a) Szelenyi, I.-Treiman, D.J.: Výzkum sociální stratifikace a rekrutace elit ve východní Evropě po roce 1989. Sociologický časopis, 27, 1991, č.3, s.276.
- b) Strniska, Z.: Poznámky k sociální struktuře. Sociologický časopis, 27, 1991, č.4, s.397.
- c) Machonin, P.- Tuček, M.: Sociální identifikace seskupení podle statusových vzorců 1991. Sociologický časopis, 28, 1992, č.6, s.795.
- d) Machonin, P.- Tuček, M.: K sociální stratifikaci v Československu 1991. Sociologický časopis, 28, 1992, č.5, s. 649.
5. Šanderová, J.- Kabátek, A.: Generace v roce 1990. Sociologický časopis, 27, 1991, č.2, s.189.
6. Sociologické aktuality, 1991, č.4.
7. a) Sociologické aktuality, 1991, č.4.
- b) Sociologické aktuality, 1992, č.3.
8. a) Boguszak, M.: Socioprofesionální mobilita v Československu. Sociologický časopis, 27, 1991, č.3, s.255.
- b) Matějů, P.- Tuček, M.: Declared Occupational Mobility and the Change in the Role of Achievement Principles in Four Nations of East-Central Europe. Sociological Review, 1992, č. 2, s. 123.
9. Miková, Z.: Náklady rodin na děti: hledisko času. Sociologický časopis, 27, 1991, č.2, s.158.
10. Suša, O.: Práce a seberealizace člověka v kontextu společenských změn. Sociologický časopis, 27, 1991, č.4, s.455.
11. a) Munžaljanov, Ch.,-Poloncaz, M.: K vývoji zaměstnanosti v severních Čechách. Sociologický časopis, 27, 1991, č.4, s.495.
- b) Sociologické aktuality, 1991 a 1992.
12. Janáček, K.: K vybraným sociálním efektům transformace československé ekonomiky. Sociologický časopis, 28, 1992, č.3, s.386.
13. Miková, Z.: Lidský kapitál. Sociologický časopis, 28, 1992, č.3, s.337.
14. a) Večerník, J.: The Labor Market in Czechoslovakia: Changing Attitudes of the Population. Sociological Review, 1992, č.1, s.61.
- b) Večerník, J.: Trh práce, problémy a perspektivy. Sociologický časopis, 28, 1992, č.3, s. 319.
15. a) Sociologické aktuality, 1991, č.4.
- b) Sociologické aktuality, 1992, č.3.
16. Matějů, P.: Beyond Educational Inequality in Czechoslovakia. Sociological Review, 1992, č.1, s.37.
17. Sociologické aktuality, 1992, č.3.

Literatura:

- Giddens, A.: Sociology. Oxford University Press, London 1991. Pedagogika. Ročníky 1990,1991,1992.
- Průcha, J.: Pedagogický výzkum v zahraničí. ÚIV, Praha 1991. Sociologický časopis. Ročníky 1991,1992. Sociologické aktuality. Ročníky 1991,1992.
- Staněk, M.: Sociologické aspekty vzdělání. ÚPPV, Praha 1993. (rukopis studie)
- Wexler, B.: Social analysis of education. University of Chicago 1988.